

Konu Hadisleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret*

Aşır ÖRENÇ**

ÖZET

Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret, tarih boyunca önemsenmiş ve en önemli ibadetlerden kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'in bu konudaki ziyarete teşvik edici hadisleri de kabri şerifin ziyaretine Müslümanların ilgisini artırmış ve Allah'ın rızasını kazanma ve Hz. Peygamber'den şefaata talebiyle ziyaretler her geçen gün artarak devam etmektedir. Bu konudaki bir hayli rivayet, Hz. Peygamber'in kabri şerifini ziyaret etmenin faziletli ve yüce bir amel olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Ziyaret, Kabir, Hadis

The Visit of the Tomb of the Prophet Muhammad in Context of the Related Hadiths

ABSTRACT

The visit to the tomb of the Prophet Muhammad has an important place in, and is considered one of the most prominent acts of worship among Muslims. Encouraging hadiths on this matter increased the interest of Muslims in visiting the tomb and with the expectation of the consent of Allah and the intercession of the Prophet Muhammad these visits are increasing constantly. Narratives on the issue suggest that the visit to the tomb of the Prophet is a highly virtuous and honorable act.

Key Words: Prophet Muhammad, Visit, Tomb, Hadith

Giriş

Muhakkak ki Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret, ibâdetlerin en yücesi ve en kıymetlisidir. Allah katında peygamberlerin en hayırlısı olan Hz. Muhammed'i bağrına basmış toprak parçasının kendine mahsus kutsallığı, şerefi ve meziyeti vardır. Kabirleri ziyaret etmenin en sağlıklı ve en doğru maksadı, ibret alıp âhireti hatırlamaktır. Nitekim kabir ziyaretine izin veren ve onu teşvik eden hadislerde de bu hususa değinilmiştir. Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmek, basiret sahibi insanların gönüllerinde, diğer ibadetlere nisbetle çok daha muazzam bir tesir meydana getirir.¹

Bu gerçekten hareketle Allah'ın rızasını kazanmak ve Resulullah (sav)'ın şefaatine nail olabilmek için Asr-ı Saâdetten bu yana Müslümanlar Hz. Peygamber'in kabri şerifini ziyaret edegelmiştir. Gerek hac ve umre vesilesiyle gerekse değişik

* Bu makale, "Hadislerde Kutsal Mekân Algısı" adlı SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yapılan doktora tezinin "Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret" alt başlıklı bölümünün genişletilip yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. S.D.Ü İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı Öğretim Üyesi, E-posta: asirorenc@sdu.edu.tr

¹ Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed b. İyaz, *el-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa*, I, 711, Mektebetü't-Ticâretü'l-Kübrâ, 1970, Mısır.

maksatlara binaen Medine'ye, Mescid-i Nebevi'ye ve Kabr-i Şerif'e ziyaretler devam etmektedir.

Hız. Peygamber'in kabr-i şerifine ziyareti teşvik eden rivayetlerin yanında Allah Resulü(sav)'ne salavat getirmenin fazileti ve peygamberlerin kabirlerinde farklı bir hayat yaşayarak canlı oldukları bildirilmektedir. Başta Hız. Peygamber olmak üzere bütün peygamberlerin, kabirlerinde diri oldukları sahih hadislerle sabittir. Hız. Ebû Hureyre'den gelen rivayette Hız. Peygamber, "Birisine bana selâm verdiği zaman ona karşılık vermem için Allah ruhumu bana iade eder"² buyurmaktadır.³

Rivayetlerde peygamberlerin mübarek bedenlerinin çürümediği bildirilmiştir. Şeddâd bin Evs'ten rivayet edildiğine göre, Hız. Peygamber, "Şüphesiz Cuma günü en faziletli günlerimizdendir. Adem o günde yaratılmıştır. Nefsa (ikinci sâr üfürülmesi) ve sa'ka (birinci sâr üfürülmesi) o zamandır. Artık o günde bana bol bol salavat getiriniz. Çünkü (o günkü) salavatımız bana sunulur" buyurunca bir adam: Ya Resûlallah, senin bedeninin yer tarafından yenmişken bizim salavatımız nasıl sana sunulur? diye sordu. Bunun üzerine Hız. Peygamber,

² Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Menâsik, 100, hadis no: 2041, şerh ve tah: Abdulkâdir Abdu'l-Hayr, Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, 1999/1420, Kahire; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Müsned*, II, 527, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984, Beyrut; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 245, Dâru'l-Fikr, t.y, Beyrut. Nevevî, Ezkar ve Riyazu's-Salihîn adlı eserlerinde hadisin isnadının sahih olduğunu söylemektedir. Bkz: Münâvî, *Feyzu'l-Kâdir*, V, 467, Dâru'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.

³ Başta Hız. Peygamber olmak üzere bütün peygamberlerin, kabirlerinde diri oldukları sahih hadislerle sabit iken, burada Resûl-i Ekrem'in ruhumun bazan cesedinden ayrılıp bazan da geri iade edildiğinden bahsedilmesi hadis ulemâsının dikkatini çekmiş ve bu hususta çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Süyûtî bu konuda "İnbâu'l-Ezkeiyâ bi Hayati'l-Enbiyâ" isimli müstakil bir risale yazmıştır. Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *İnbâu'l-Ezkeiyâ bi Hayati'l-Enbiyâ*, tah: Saîd Muhammed Lehham, Âlemül-Kütüb, 1997/1417, Beyrut. Süyûtî'ye göre buradaki hâl cümlesidir ve başında gizli bir harfi var ise, bir atf harfinden başka bir şey değildir. Süyûtî'nin bu açıklamasına göre hadisin mânâsı şöyledir: "Bana selâm veren bir kimse, bana ruhum cesedimde olduğu halde selâm vermiştir ve ben de onun selâmını alırım." Bazılarına göre hadisteki "hattâ" ifadesi sebebiyet bildirmekte ve rivayet "Ona selâm vermem için Allah ruhumu, bana iade eder" mânâsına gelmektedir. Fakat Süyûtî bu ikinci görüşü reddetmiştir. Bu şekilde mana verildiği takdirde Hız. Peygamber'e selâm verenler adedince ruhumun bedenine girip çıkması gerekir ki, bu durum ruhum cesede girip çıkması anında her an azab duymasını ve kısa süreli de olsa ruhumun bâzan cesedini terk etmesini gerektirmektedir. Bu durum ise, şehidlerin ve Peygamberlerin makamına uygun değildir. Fakat "hattâ" harfinin atf harfi, rivayette geçen "reddellâhü aleyye" ifadesinin de hâl cümlesi olduğu kabul edilirse bu durum ortadan kalkmış olur. Süyûtî'ye göre "redde" kelimesine geri çevirmek mânâsı vermek de doğru değildir. O takdirde Resûlullah'ın birçok defalar ölüp dirilmesi icab eder ki, bu durum, Kur'an-ı Kerim'e ve hadis-i şeriflere aykırıdır ve rivayette "illâ"dan sonra gelen bu kelime "sayrûret = olmak" manasındadır. Dolayısıyla O'nun ruhumun, Allahın izniyle her an cesedinde olduğunu ifade eder. Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, II, 147, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y, Beyrut. Münâvî, hadiste geçen "ruhum bana iade edilir" cümlesindeki "ruh"tan maksadın mecaz olarak "nutuk, konuşma kabiliyeti" olduğunu söylemektedir. Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali, *Feyzu'l-Kâdir Şerhi'l-Câmi's-Sagîr*, V, 467, Dâru'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut. Kadı İyaz'a göre buradaki ruhumun iadesinden maksat, Resûlullah'ın her an huzuru ilâhî ile alakadar olan ruhumun, ümmetinin selâmı ile meşgul olmasıdır. Kadı İyâz, *Şifâ*, II, 69-70; Haffâcî de hadiste geçen ruhtan maksadın, Resûl-i Ekrem'e has olan ve ondan ayrılmayan bir melek olduğunu, bütün Peygamberler gibi Hız. Peygamber'in de kabrinde uyku halinde bir kimse gibi hayatta olduğunu, kendisine melek vasıtasıyla veya vasıtasız olarak bir selâm erişince selâmı aldığını ve Hız. Peygamber'in tamamen nûranî olan ruhumun kabzedilmiş olmadığını, bizzat kabrine gelip de selâm verenlerin selâmlarını işitip uyandırdığı ve onlara karşılık verdiğini, uzakta olanların selâmını da meleklerin kendisine ulaştırdığını söylemektedir. Hafâcî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer, (1069/1659), *Nesimü'r-Riyad fî Şerhi Şifai'l-Kâdi İyâz*, III, 547, t.y, y.y.

“Allah, Peygamberlerin cesetlerini yemesini yere yasak etmiştir” buyurmuştur.⁴

Hız. Peygamber’in Kabrini Ziyaret Etmenin Hükümü ve Kabr-i Şerifi Ziyaret Etmeye Teşvik Eden Rivayetler

İbadet maksadıyla ancak üç mescide yolculuk yapılabileceğini bildiren hadislerin Mescid-i Nebevî ile ilgili açıklamalarında Hz. Peygamber’in kabrini ziyaretin dini boyutundan da mutlaka bahsedilmektedir. Kabr-i Şerifi ziyaret etmenin hükümü, selef, halef ve cumhura göre mendubdur ve bu konuda icma vardır. Ulema tarafından Hz. Peygamber’in Kabr-i Şerifi’ni ziyaret, ibadetlerin faziletlerinden ve kişiyi Allah’a yaklaştıran büyük amellerden görülmüştür.⁵ Hanefiler, Hz. Peygamber’in insanları kabrini ziyarete teşvik etmesi ve ısrarla davette bulunması sebebiyle mali gücü yerinde olanların Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmesinin mendub ve müstehabların en faziletlisi, hatta vacibe yakın derecede bir amel olduğunu söylemektedir.⁶ Bazı Mâlikilere göre ise Kabr-i Şerifi ziyaret vaciptir.⁷

Hız. Peygamber’in Kabr-i Şerifi’ni ziyaret hakkındaki Hz. İbn Ömer’den gelen hadis birçok tarikle, zayıf senetlerle ve benzer lafızlarla gelmiştir.

Bu konudaki rivayetlerden biri şu şekildedir: “Kim ölümünden sonra beni ziyaret ederse sağken beni ziyaret etmiş gibidir.”⁸ Heysemî, hadisin senedinde bulunan Aişe b. Yusuf’un bulunduğunu ve onun hakkında bilgi sahibi olmadığını zikretmektedir.⁹

⁴ Ebû Dâvûd, Salat, 207, hadis no: 1047; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü’n-Nesâî*, III, 91, Dâru İhyâ’it-Türâsî’l-Arabî, t.y, Beyrut; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, İkametu’s-Salat. 79, hadis no: 1085, Dâru’l-Ma’rife, 1416/1995, Beyrut; İbn Balaban, Ebu’l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, *Sabîhu İbn Hıbban bi Tertîbi İbn Balaban*, III, 191, hadis no: 910, tahkik, tahrîç ve ta’lik, Şuayb Arnaut, II. Baskı, Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993, Beyrut; Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ*, III, 248; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *Sünen-i Dârimî*, I, 393, hadis no: 1535, tahkik ve ta’lik: Mustafa Dîb el-Bağâ, Dâru’l-Kalem, 1412/1991, Dîmeşk; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 8; Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyi Muhammed, *el-Müstedrek ale’s-Sabîhayn*, I, 278, Da’ru’l-Ma’rife, 1411/1990, Beyrut. Hâkimin rivayete sahih hükmünü Zehebî de kabul etmektedir.

⁵ Ahmed Naim, *Sabîhi Bubârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîf Tercemesi ve Şerhi*, IV, 175, Başbakanlık Basımevi, 1981, Ankara.

⁶ Mevsilî, Ebu’l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud, *el-İhtiyar li-Ta’lîli’l-Muhtâr*, I, 178, talik: Mahmud Ebu Dakika, III. Baskı, Dâru’l-Marife, 1395/1975, Beyrut; İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki, *Reddül-Muhtar ala Dürrül-Muhtar*, I, 353-354, t.y, y.y.

⁷ Aliyyü’l-Kârî, Ebû’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu’s-Şîfa*, II, 85; t.y, y.y, İbn Hacer el-Heytemî, Ebu’l-Abbas Şehabeddin Ahmed, *Kitâbü’l-Cenberü’l-Munazzam fî Ziyâreti’l-Kabri’s-Şerifi’n-Nebevî’l-Mükerrem*, s. 35, tah: Muhammed Zeynüühüm ve Muhammed Azib, I. Baskı, Mektebetü Medbûlî, 2000, Kâhire.

⁸ Taberânî, Leys b. Ebi Süleym’den o da Mücahid yoluyla Hz. İbn Ömer’den tahrîç etmiştir. Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lehmî, *Mu’cemü’l-Evsat*, I, 201, hadis no: 289, IV, 223, hadis no: 3400; Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *Sünenü Dârekutnî*, II, 278, hadis no: 192, 194, tah: Seyyid Abdullah, Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Dâru’l-Mehâsin, 1386/1966, y.y; Heysemî, Ebu’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmâu’z-Zevâid ve Menbâü’l-Fevâid*, IV, 2, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1402/1981, y.y; Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *el-Fevâidü’l-Mecma fî’l-Ebâdîsi’l-Mevzûa*, s. 117-118, tah: Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Mektebetü’s-Sünneti’l-Muhammed, 1380/1960, Kahire.

⁹ Heysemî, *Mecmâu’z-Zevâid*, IV, 2.

Hadisin senesinde geçen Leys b. Ebi Süleym adlı ravi saduktur.¹⁰ İmam Müslim ondan hadis tahric etmiş, Buhârî ise hadisini şahid tutmuştur. Tirmizî ise Leys'in hadislerinin hasen olduğunu kaydetmiştir.¹¹ Senette bulunan Aîşe b. Yusuf'un hal tercümesinin bilinmemesi ise hadisin hasen oluşuna zarar vermemektedir. Çünkü Zehebi'nin de belirttiği gibi kadın râviler arasında metruk bir kimse bulunmamaktadır.¹²

Konuyla ilgili Hz. İbn Ömer'den gelen başka bir rivayeti "*Kim kabrimi ziyaret ederse şefaati ona vacib olur*" lafzıyla Darekutnî, Beyhakî, İbn Adiy ve Ukaylî tahric etmiştir.¹³ Leknevî, Ebu Hâtem'den naklen senedde bulunan Musa b. Hilal el-Abdî'nin mechul olduğunu söylemektedir.¹⁴ Fakat Zehebî, Musa bin Hilal hakkında Salihu'l-Hadis derken, İbn Adiy, kendisinin zayıf olmadığını ve hadislerinin alınabileceğini söylemektedir.¹⁵ Bu durum onun hadisinin alınabileceğine delildir. Ahmed b. Hanbel de ondan rivayette bulunmuştur.¹⁶ Hadis diğer mutâbatlarıyla birlikte hasen derecesine yükselmektedir.

Hz. İbn Ömer'den gelen bir başka rivayette "*Kim kabrimi ziyaret ederse şefaati ona belal olur*" lafzıyla Bezzar ve Semhûdî tahric etmiştir.¹⁷ Heysemî, Bezzar'ın tahric ettiği bu hadisin senesinde bulunan Abdullah b. İbrahim el-Gıfârî hakkında zayıf demektir.¹⁸

Konu hakkında Hz. İbn Ömer'den gelen başka bir tarikte "*Kim beni ziyaret etmekten başka ihtiyaca meyletmeksizin beni ziyaret etmeye gelirse kıyamet gününde ona şefaati olmam onun için bir bakke olur*" lafzıyla Taberânî tahric etmiştir.¹⁹ Heysemî, hadisin

¹⁰ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lehi Rivaye fi'l-Kütübî's-Sitte*, II, 151, isim no: 4692, tahkik: Ahmed Muhammed Nemr Hatûb, Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible ve Müesseseti Ulûmi'l-Kur'an, 1413/1992, Cidde.

¹¹ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *el-Câmiu's-Sabib/Sünenü't-Tirmizî*, V, 113, tah: Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdu'l-Bâki, İbrahim Atve, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut.

¹² Tahânevî, Zafer Ahmet el-Osman ve Eşref Ali, (1310/1394-1280/1362), *İ'lâü's-Sünen*, X, 499, İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, t.y, Pakistan.

¹³ Dârekutnî, *Sünen* II, 278; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şuabu'l-İman*, VI, 51, hadis no: 3862, 3863, I. Baskı, tahkik ve tahric: Abdülali Abdülhamid Hâsir, Mektebetü'r-Reşid, 1423/2003, Riyad; İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kamil fî Duafâi'r-Ricâl*, tah: VI, 351, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, 1409/1988, Beyrut; Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *ed-Duafâü'l-Kebîr*, IV, 170, tah: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984, Beyrut.

¹⁴ Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhey b. Muhammed, *er-Ref ve't-Tekmil, fi'l-Cerb ve't-ta'dil*, s. 249, tah: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1408/1987, Halep.

¹⁵ İbn Adiy, *el-Kâmil*, VI, 251.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed b. Ali, *Lisani'l-Mîzân*, VI, 173, isim no: 8772, tah: Adil ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995, Beyrut.

¹⁷ Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Keşfü'l-Estâr*, II, 57 hadis no: 1198, tah: Habiburrahman A'zamî, I. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, 1399/1979, Beyrut; Semhûdî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed, *Vefâü'l-Vefâ bi Abbâri Dâri'l-Mustafa*, VI, 51 hadis no: 3862, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), 1374/1955, Beyrut.

¹⁸ Heysemî, *Mecmâu'z-Zevaid*, IV, 2.

¹⁹ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lehmî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, XII, 225, hadis no: 13149, tahkik ve tahric: Hamdi Abdü'l-Mecid es-Selefi, Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut; *Mu'cemü'l-Evsat*, V, 276, hadis no: 4543; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, V, 14.

senedinde bulunan Müslime b. Sâlim hakkında zayıf hükmünü vermektedir.²⁰ Irâkî, hadisin sahih olduğunu söylemektedir.²¹

Hz. İbn Ömer'den gelen konu hakkındaki başka bir rivayet de “*Kim hacceder ve vefatından sonra benim kabrimi ziyaret ederse hayatımda beni ziyaret etmiş kimse gibi olur*” şeklindedir. Bu rivayeti Beyhakî, Dârekutnî, Taberânî, Fakihî ve İbn Adıyy tahrîç etmiştir.²² Heysemî, senedde bulunan Hafs b. Ebî Dâvûd el-Mukriî'nin, Ahmed b. Hanbel tarafından sika, bir cemaat tarafından ise zayıf görüldüğünü bildirmektedir.²³

Konumuzla alakalı Hz. İbn Ömer'den gelen başka bir tarik “*Kim hacceder ve beni ziyaret etmezse mubakkakki bana ezîyet vermiştir*” lafzıyla gelmiştir. Bu rivayeti İbn Hibban, İbn Adıyy ve İbnü'l-Cevzî tahrîç etmiştir.²⁴ Senedde bulunan Nu'man b. Şibl'den dolayı İbnü'l-Cevzî hadisi Mevzuat'ında zikretmiş, fakat Ahmed Naim'in de dediği gibi İbn Adıyy'in senedi âlimlerce hasen görülmüştür. Aliyyü'l-Kârî, Kabr-i Şerîfî ziyaret etmeyle ilgili olarak birçok rivayet gelmekle birlikte İbn Adıyy'in hasen bir senedle rivayet ettiği bu hadisin ziyaretin vacip olduğuna kail olan ulemanın delili olduğunu söylemektedir.²⁵ Şevkânî, müçtehidlerin bir hadisi delil getirmesinin usulde de malum olduğu üzere o hadisin sahih olduğuna delalet ettiğini gösterir demektir.²⁶

Konu hakkında vârid olan rivayetler üzerine uzun tartışmalardan sonra Zafer Ahmed Osmânî, değişik tariklerinin birleşmesinden dolayı hadisin hasen ve sahih olduğunu, İbn Seken, Abdu'l-Hakk ve İbn Subkî'nin de bu görüşte olduğunu söylemektedir.²⁷

Bu konudaki Hz. Ömer'den gelen benzer bir hadisi Tayâlisî, Müsned'inde tahrîç etmektedir.²⁸ Bûsirî, hadisi Tayalisî'nin tahrîc ettiğini senedinde bulunan Tabî'nin cehaletinden dolayı zayıf görüldüğünü, Bezzar'ında bazı ziyadelerle bu hadisi tahrîç ettiğini, Beyhakî'nin de tahrîc ederek isnadının mechul olduğunu söyledikten sonra hadisin Sabiate el-Eslemî'den de tahrîc ettiği “*Sizden kim Medine'de ölmeye güç yetirirse*

²⁰ Heysemî, *Mecmâu'z-Zevaid*, IV, 2.

²¹ Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 495.

²² Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 246; *Şuabu'l-İman*, VI, 48, hadis no: 3857; Dârekutnî, *Sünen*, II, 278; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, XII, 310, hadis no: 13497; Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas, *Abbâru Mekke, fî Kadîmî'd-Debr ve Hadisih*, I, 435, hadis no: 949, tah: Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, II. Baskı, Dâru'l-Hidr, 1414/1994, Beyrut; İbn Adıyy, *el-Kamil*, II, 790.

²³ Heysemî, *Mecmâu'z-Zevaid*, IV, 2.

²⁴ İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî, *Kitâbü'l-Mecrubîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Duaîi ve'l-Metrûkîn*, III, 73, tah: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-Bâz, t.y, Mekke; İbn Adıyy, *el-Kamil*, VII, 14; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Kitâbü'l-Mevzûat mine'l-Ehâdisi'l-Merfûat*, II, 597, hadis no: 1168, tahkik ve ta'lik: Nureddin Boyacılar, Mektebetü Edvâü's-Selef, 1418/1997, Riyad.

²⁵ Ahmed Naim, *Sabîhi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 176.

²⁶ Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Neylül-Entâr Şerhi Münteka'l-Abbâr*, V, 180, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1971, Kahire.

²⁷ Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 493.

²⁸ Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Dâvûd b. Carud Fârisî, *Müsnedü Ebi Davud et-Tayâlisî*, I, 49, hadis no: 65, tah: Muhammed Hasan, Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I. Baskı, 1425/2004, Beyrut; Ukaylî, *Duaîâ*, IV, 362; Şevkânî, *Fevâidü'l-Mecmâa*, s. 117; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Lealî'l-Masnâa fî Ehâdisi'l-Mevzûat*, II, 129, Dâru'l-Ma'rife, t.y, Beyrut; İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, VII, 153, hadis no: 1322, I. Baskı, Dâru'l-Âsme, tah: Sa'd b. Nâsır eş-Şesrî, 1419/1998, Riyad; Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyüddin Abdülazim b. Abdülkavî, *et-Terjib ve't-Terhib*, II, 224, ta'lik: Mustafa Muhammed Ammâra, Dâru'l-Fikr, t.y, Beyrut.

orada ölsün. Orada ölen kimseye ben kıyamet günü mutlaka şefaatçi ve şahid olurum"²⁹ lafzıyla ve sahih senedle şahidi bulunduğunu söylemektedir.³⁰

Ayrıca hadis yine benzer lafızla Hz. Ömer ehlinden bir adamdan "Beni ziyaret kastıyla ziyaretime gelen kimse kıyamet gününde etrafımda olur. Haremeyn'den birinde (Mekke-Medine) vefat eden kimseyi Allah Kıyamet günü emin kimseler arasında diriltir" lafzıyla³¹ Beyhakî Sünen'inde, Abdurrezzak ise Musannef'inde tahrîc etmiştir. Hadisin senedinde bulunan Harun b. Kaz'ate'nin zayıf, şeyhinin ise meçhullerden olduğu için hadis zayıf sayılmış, senedde bulunan Harun'u İbn Hibban Sikat'ında zikrederek hadislerinin mürsel olduğunu söylemektedir.³² Fakat bu hadis mürsel olsa da hasen seviyesindedir. Zehebi, bu hadisin senedinin bu konuda rivayet edilen hadisler arasındaki en sağlam hadislerden olduğunu belirttikten sonra bir muhaddisin hadisin senedine ceyyid dedikten sonra ravisinin bilinmemesinin hadisin sıhhatine zarar vermeyeceğini söylemektedir.³³ Hadis usulünde kaide gereği şayet rivayet mürsel ve mürselin ricali sika ise (ilk üç tabakada bulunanlar için) bu mürsel Ebu Hanife ve İmam Malik'e göre hucet sayılır.³⁴ Ayrıca bu hadisler Hz. Ali, Hz. Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ebu Hureyre, Hz. Enes b. Malik, Hz. İbn Abbas'tan da çok zayıf senetlerle ve benzer manalarla gelmiştir.³⁵

Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret Etmeyi Teşvik Eden Rivayetlerin Yorumlanması

Zehebî, bu konuda gelen bütün hadislerin tüm tariklerinin leyyin olduğunu, bu tariklerdeki ravilerin tamamının kizble itham edildiklerini, fakat hadislerin birbirini desteklediğini söyleyerek hadisi hasen gördüğüne işaret etmektedir.³⁶

İbn Teymiyye, vesile ve tevessülü inkâr etmesinin neticesi olarak Menasik'inde ibadet niyetiyle üç mescide ziyaret edilebileceğini bildiren hadise dayanarak, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmenin caiz olmadığını, Kabr-i Şerif'i ziyaret hususunda

²⁹ Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, XXIV, 294, hadis no: 747.

³⁰ Büsirî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail, *İthâfî'l-Hıyereti'l-Mebere bi-Zevâidi'l-Mesaniidi'l-Aşere*, III, 258, hadis no: 2691, tah: Heyet, Dâru'l-Vatan, I. Baskı, 1999/1420, Riyad.

³¹ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 245; Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Himmam es-San'ânî, el-*Musannef*, IX, 267, hadis no: 17166, tah: Habibü'r-Rahman A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982, Beyrut; Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, II, 224; Sübkî, Ebu'l-Hasan Takıyyüddin Ali b. Abdilkafi b. Ali Ensari Hazrecî Şafîî, *Şifâi's-Sekam fi Ziyareti Hayri'l-Enam*, s. 134, tah: Hüseyin Muhammed Ali Şükri, I. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008, Beyrut; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VI, 180; Darakutnî, *Sünen*, II, 278; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefa*, V, 20.

³² İbn Hibban, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbü's-Sikat*, VII, 580, I. Baskı, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfeti, (Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye), 1400/1980, Haydarâbad.

³³ Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 496.

³⁴ Suyûtî, *Tedribü'r-Ravi*, I, 198.

³⁵ Said er-Rufâî, Salih b. Hamid, *Ehâdsü'l-Vâride fi Fezâilil-Medîne*, s. 589-593, Dâru'l-Hudayrî, t.y, y.y; Ahmed Naim, *Sahibi Buhârî Muhtasari Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 176.

³⁶ Hafâcî, *Nesimü'r-Riyad fi Şerhi Şifâi'l-Kâdi İyâz*, III, 559; Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Abbâri'l-Merfûa*, s. 331, hadis no: 489, tahkik, ta'lik ve şerh: Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, el-Mektebetü'l-İslâmî, II. Baskı, 1406/1986, Beyrut; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Düerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdsi'l-Müştehire*, s. 255, hadis no: 413, tahrîc: Muhammed Abdurrahim, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, Beyrut.

herhangi bir bilginin nakledilmediğini, nakledilen rivayetlerin zayıf veya mevzu olduğunu, âlimlerce bu zayıf hadislerle amel edilmediğini söylemektedir.³⁷

İbn Hacer, Subkî ve başkaları, İbn Teymiyye'nin bu görüşüne karşı birçok reddiye (risâleler) yazmıştır. İbn Teymiyye, mesele hakkındaki görüşünü İmam Mâlik'in "Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettim, demek kerihdir" sözüne dayandırmaktadır. En kuvvetli dayanağı da budur. Fakat Mâlikî uleması bu sözü reddederek İmam Mâlik'in, sadece kabir kelimesinin Peygamber'e izafe edilmesini kerih gördüğünü belirtmişlerdir.³⁸ Çünkü icmâ' ile de sabit olarak Hz. Peygamber'in Ravzası'nı ziyaret etmek, amellerin en üstünü, kişiyi Allah'a yaklaştırıcı vesilelerin de en yücesidir.³⁹

İbn Teymiyye'nin(728/1327), bu hadislerin tamamının mevzu olduğunu, ulemanın bu hadislerle delil getirmedeğini söylemesi uç görüştür.⁴⁰ Sahabe, Tabiîn ve birçok ilk dönem âlimlerinden bu konuda rivayetler gelmiştir. Nitekim Abdullah b. Dinar'dan gelen bir rivayette İbn Ömer'in bir yolculuğa çıkmak istediğinde veya bir yolculuktan geldiğinde Hz. Peygamber'in kabrine gelerek O'na salavat getirip dua ettikten sonra oradan ayrıldığı bildirilmektedir.⁴¹ Aynı şekilde Ömer b. Abdulaziz, Şam'dan Medine'ye Hz. Peygamber'e selam götürmesi için elçi göndermektedir.⁴² Bu durum tabiîn'in ilk dönemleridir.⁴³ İbn Teymiyye'den önce yaşamış olan büyük muhaddislerden Beyhakî, Sünen'inde bu konuda "Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret" adıyla müstakil bab açmış,⁴⁴ yine Hanbelilerden İbn Kudame (620),⁴⁵ Hanefîlerden İbnü'l-Hümmam (681),⁴⁶ Abdullah b. Mahmud b. Merdud el-Mevsilî (683),⁴⁷ bu hadislerle delil getirmişlerdir. İbn Teymiyye'nin muasırı olan Zeynüddin İraki, ve ondan sonra gelen ulemalardan Zafer Ahmed Osmanî (1394) gibi bir çok alim bu hadisi delil olarak zikretmiş ve bu konudaki hadislerin bütün tariklerinden dolayı hasen veya sahih görmüşlerdir.⁴⁸ İbn Hacer, İbn Teymiyye'nin bu konudaki görüşünün çirkin

³⁷ Ahmed Naim, *Sabîhi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 176; İbn-i Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebevîyye*, II, 441, tah: Muhammed Reşad Salim, II. Baskı, Mektebetü İbn Teymiyye, 1409/1989, Kahire.

³⁸ Nitekim Kadı İyaz, İmam Malik'in bunu kerih görmesinin ziyaretin kabre nisbet edilmesinden dolayı olduğunu, "Hz. Peygamber'i ziyaret ettik" denildiği takdirde İmam Malik'in mekruh görmeyeceğini söylemektedir. Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 506.

³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sabîhi'l-Buhârî*, III, 53-54, Dâru'l-Mârifet, t.y, Beyrut.

⁴⁰ İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed, *Tuhfetü'ş-Şüvvâr ila Kabri'n-Nebîyyi'l-Muhtar*, s.18 tah: es-Seyyid Ebû Ömer, Darü's-Sahâbe li't-Türâs, 1412/1992, Tanta.

⁴¹ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, *el-Muwattâ*, III, 482, hadis no: 947, Çağrı Yayınları, 1410/1989, İstanbul.

⁴² Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, V, 44.

⁴³ Bu rivayetle ziyaret için yolculuk yapmanın caiz olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu elçinin yolculuğunun Mescidi Nebevî'de namaz kılmak için olmadığı açıktır. Şayet böyle olsaydı raviler bunu kayıt altına alırdı. Tabiîn devrinde hiçbir kimsenin bunu reddetmediği de açıktır. Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 501.

⁴⁴ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 245, 246.

⁴⁵ İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî, *el-Muğnî*, III, 599, I. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1404/1984, Beyrut.

⁴⁶ İbnü'l-Hümmam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, *Fethu'l-Kadir*, II, 366, Dâru's-Sadr, 1315/1897, Beyrut.

⁴⁷ Mevsilî, *el-İhtiyar*, II, 175.

⁴⁸ Münavî, *Feyzu'l-Kadir*, VI, 140.

görülmesini dile getirmekte,⁴⁹ Aynı, İbn Teymiyye'nin mensubu olduğu mezhep imamı İmam Ahmed b. Hanbel'e "Hz. Peygamber'in kabri ve minberini öpmekten" sorulup, Ahmed b. Hanbel'in cevaben bunda bir beis olmadığını söylediğini aktararak İbn Teymiyye'yi reddetmektedir.⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi ve tartışmalar kaynaklarımızda mevcuttur.⁵¹

İbn Hacer el-Heytemî, Kabr-i Şerifî ziyaretin meşruluğuna "Biz hiç bir peygamberi, Allah'ın izni ile kendisine itaat olunmaktan başka bir gaye ile göndermedik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri vakit sana gelip de Allah'tan af dileseler, sen de Rasul olarak onların affedilmelerini isteseydin, elbette Allah'ı tövbeleri kabul eden, pek merhametli bulacaklardı"⁵² ayetiyle delil getirmiştir.⁵³ Bu ayetin Hz. Peygamber'in hayatındaki ziyarete delil olduğunu söyleyen bazı ulema ise bu ayeti delil olarak kabul etmemiştir.⁵⁴ Cumhur, yukarıda zikrettiğimiz hadislerle delil getirerek ziyaretin mendubluğuna veya vacibliğine hükmetmiştir. Kâdî İyaz'da, İshak b. Rahuveyh'e dayandırdığı bir sözünde öteden beri Hac eden kimselerin Kabr-i Şerifî ziyaretlerinin sünnet olduğunu haber vererek,⁵⁵ Hz. Peygamber, hayattayken nasıl ziyaret ediliyor ise vefatından sonra da aynı ta'zim ve huşu içerisinde Kabr-i Şerif'in ziyaret edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁶

Kastallânî, İbn Teymiyye'nin görüşlerinin en isabetsiz olanının Hz. Peygamber'in Kabr-i Şerif'ini ziyaret etmeyi men ettiği görüşü olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Kevserî de Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etme hakkında bir çok hadisin olduğunu, bu hadisleri Hafız Selahattin el-Alâ'î'nin bir kitapta topladığını söyledikten sonra Aliyyü'l-Kârî'nin şu sözünü aktarmaktadır. "İbn Teymiyye bu konuda aşırı giderek Peygamber Efendimizin kabrini ziyaret etmenin haram olduğunu iddia etmiştir Bazı âlimler bu ziyaretin dinimizde bilinmesi gereken konulardan bir tanesi olduğundan dolayı bunu inkâr eden kimsenin kâfir olacağını bildirmiştir" Kevserî, sözüne devamla bu görüşün doğru olduğunu, âlimlerin icma' ile müstahap olan bir şeyi tahrif etmenin kesinlikle doğru olmadığını ve bunun küfür sayılabileceğini söylemektedir.⁵⁸

Âlimler arasında Kabr-i Şerifî ziyaretin hacdan önce veya sonra olması hakkında da ihtilaf söz konusudur. Ebu Hanife'ye göre yapılan hac farz hac ise

⁴⁹ İbn Teymiyye'nin bu konudaki görüşleri için bkz: İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mes'ele'tü fî'l-Murabati bi's-Suğûri Efdalü Emî'l-Mücevve bi Mekketi Şerrefballahu Teâlâ*, s. 59-65, tahkik ve ta'lik: Ebû Muhammed Eşref b. Abdül-Maksud, Mektebetu Edvâ's-Selef, 1422/2002, Riyad.

⁵⁰ Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sabibi'l-Buhârî*, IV, 607-608, Dâru't-Tabâati'l-Âmire, t.y, y.y; İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Küttüb-i Sitte*, IV, 375, Akçağ Yayınları, t.y, İstanbul.

⁵¹ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Şifa*, II, 149, Hafâcî, *Nesimü'r-Riyad*, III, 559; İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, II, 353; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nûri, *el-Mecmu' Şerhi'l-Mühezzeb*, VIII, 272-274, Dârü'l-Fikir, t.y, y.y.

⁵² Nisa 4/64.

⁵³ Bu ayeti Kerîme Hazreti Peygamberin kabrini ziyaret etmenin mendub olduğunu ileri süren ulemanın delillerindedir. Ziyaretin vacib olmasını savunan ulema ise "Kim hacceder ve beni ziyaret etmezse muhakkakki bana eziyet vermiştir" hadisini delil almaktadırlar. Tahânevî, *İ'lâu's-Sünen*, X, 502-503.

⁵⁴ Ahmed Naim, *Sabibi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 177.

⁵⁵ Ahmed Naim, *a.g.e.*, 178.

⁵⁶ Ahmed Naim, *a.g.e.*, 189.

⁵⁷ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdüs-Sâri*, II, 330, Matbaatü'l-Meymene, Mısır, 130.

⁵⁸ Sübkî, Ebu'l-Hasan Takıyyüddin Ali b. Abdilkâfi b. Ali, *es-Seyfü's-Sakîl fî'r-Red alâ İbn Zefîl*, s. 158, I. Baskı, Matbaatü's-Saâde, 1356/1937, Mısır.

ziyaretin faziletli olanı hac sonrası olandır, fakat tersi de caizdir. Ebû Hanife bu görüşünü “*Kim hacceder ve beni ziyaret etmezse muhakkak ki bana ezîyet vermiştir*” hadisine dayandırmaktadır. Caiz olması da Medine’ye yol uğrağı olmayanlar içindir. Yol güzergâhında olan Suriye ve Şam önce Kabr-i Şerif’i ziyaret etmelidir. Tersî durumunda bu kişiler için katı yürekli olduklarına hükmedilir.⁵⁹ Tabiinden Alkame, Esved ve Ömer b. Meymun ise hacca başlamadan önce Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmenin daha faziletli olduğunu söylemektedirler.⁶⁰

Ayrıca Hanefilerden İbnü’l-Hümmam Kabri Şerif için ayrıca niyet edilmesi gerektiğine işaret ederek evlâ olanın, Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret için ayrı niyet etmek olduğunu, daha sonra mescidi ziyarete geldiğinde veya başka bir amel için mescide girdiğinde kişinin tekrar niyet etmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu görüşünü “*Kim beni ziyaretten başka bir amacı olmaksızın beni ziyaret ederse, kıyamet günü ona şefaati olurum*”⁶¹ hadisiyle delillendirir.⁶²

Hanefiler, Kabr-i Şerif’i ziyaretin kadınları da kapsadığını, kadınların Kabr-i Şerif’i ziyaretinin ulemanın açıkladığı şartlarla kerahetsiz caiz olduğunu, kabirleri ziyaret hakkındaki ruhsatın erkek ve kadınları kapsadığını, bu konuda gelen rivayetlerin mutlak zikredilmiş olup tahsise gidilmediğinden dolayı bu konuda ihtilaf olmadığını, Ashab-ı Kiram’dan da bu konuda rivayetler geldiğini ve kadınların da Kabr-i Şerif’i ziyaretlerinin müstehab olduğunu söylemektedir.⁶³

Hız. Peygamber’in kabrine ve minberine musafaha etmek ve yüz sürmeye de alimlerimiz tarafından cevaz verilmiştir. Bu konuda gelen bir rivayette Ebu Salih şöyle demektedir: “*Mervan b. el-Hakem bir gün Hız. Peygamber’in kabrine geldiğinde, bir adamın yüzünü kabre koyduğunu gördü. “Ne yaptığını biliyor musun?” diye sorduğunda baktı ki bu adam Hız. Ebu Eyyûb el-Ensârî’dir. Hız. Ebu Eyyûb el-Ensârî şöyle cevap verdi: “Ben taş’a değil Rasûlullâh’a geldim.”*”⁶⁴ Yine Abdullah’dan gelen bir rivayete göre Babası Ahmed b. Hanbel’e bir kimsenin Hız. Peygamber’in minberine dokunup ondan bereket umması ve öpmesi ve yine Allah’tan sevap umarak Resulullah’ın kabrine aynı şeyi yapmasını sorduğunu, Ahmed b. Hanbel’in de “Bunda bir beis yoktur” şeklinde cevap verdiği kaynaklarda nakledilmektedir.⁶⁵

Ulema Hız. Peygamber’in kabrini ziyaret etmenin fazîleti, ziyaret esnasındaki edepler, ziyaret esnasında okunacak dualar, ondan yardım dilemenin hükmü, onun şefaati ve sınırları, salâvat getirmenin hükmü hakkında ciltler dolusu müstakil kitaplar

⁵⁹ Ahmed Naim, *Sabibi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 178.

⁶⁰ Tahânevî, *İ'lâü's-Sünen*, X, 494-495.

⁶¹ Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, XII, 225, hadis no: 13149, *Mu'cemü'l-Evsat*, V, 276, hadis no: 4543; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, V, 14

⁶² İbnü'l-Hümmam, *Feth'ul-Kadir*, II, 337, İbn Abidin, *Reddu'l-Mubtar*, I, 353.

⁶³ İbn Abidin, *Reddu'l-Mubtar*, I, 353; Ahmed Naim, *Sabibi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV, 179.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 422; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 515. Hâkimin hadisî senedine sahih hükmünü vermesine Zehebi’de katılmaktadır. Suyuti, hadisî sahih olduğuna işaret etmiştir. Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Câmiu's-Sağîr*, hadis no: 9728, Dârü'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.

⁶⁵ Tahânevî, *İ'lâü's-Sünen*, X, 503.

yazmıştır.⁶⁶ Ayrıca hac menâsiki hakkında yazılan kitaplarda da bu konuda yeterli bilgiler verilmiştir.⁶⁷

İbni Teymiyye'nin Hz. Peygamber'in kabrini ziyareti kerih görmesine reddiye olarak da Subkî, "Şifâu's-Sekâm" adlı bir eser kaleme almış, daha sonra Hanbeli fakihlerinden İbn Abdulhâdi, İbni Teymiyye'yi desteklemek ve Subkî'nin itirazlarına cevap vermek üzere "es-Sârimu'l-Muknî" adlı bir eser yazmış, bu eseri de İbn Allan "el-Müberredü'l-Mubkî" adlı eserinde reddetmiş. Yine Hz. Peygamber'in kabrini ziyaretin en ümit verici taatlerden, yüce derecelere ulaştırıcı en hayırlı amellerden biri olduğu hakkında Abdülhay Leknevî, "es-Sa'yu'l-Meşkûr", Tahânevî de "Şifâu'l-Mürtâb an Mirâî ba'dil-Ahbâb" adlı bir eser kaleme almıştır.⁶⁸

Emiru'l-Mü'mininin Ebu Ca'fer, Hz. Peygamber'in mescidinde İmam Malik ile münazara ederken sesini yükseltince İmam Malik: "Ey Mü'minlerin emiri! Bu mescide sesini yükseltme Çünkü Allah 'Sesinizi Peygamberin sesinin üzerine çıkarmayın'⁶⁹ diyerek bir kavmi edebe davet etti. 'Rasulullah'ın huzurunda sesini kısınlarsın'⁷⁰ ifadesiyle bir kavmi övdü. 'Ey Peygamber! Seni odaların arkasından çağırınların çoğu akli ermez kişilerdendir'⁷¹ sözüyle de bir kavmi kınadı. Hz. Peygamberin vefatından sonraki saygınlığı, hayatındaki saygınlığı gibidir" dedi. Bunun Üzerine Ebu Ca'fer: "Ey Ebu Abdullah kibleye doğru dönerek mi dua edeyim, yoksa Hz. Peygamber'e mi yöneleyim? diye sorunca İmam Malik "Yüzünü Hz. Peygamber'den niye çeviriyorsun? Kıyamet gününde Allah'ın huzurunda O, senin ve Hz. Adem'in vesilesi olacaktır. Hz. Peygamber'e yönel ve şefaata dile ki, Allah, O'nu senin hakkında şefaata kılsın. Allah 'Eğer onlar kendilerine zulmettikleri vakit sana gelip de Allah'tan af dileseler, sen de Rasul olarak onların affedilmelerini isteseydin, elbette Allah'ı tövbeleri kabul eden, pek merhametli bulacaklardı'⁷² buyurmaktadır şeklinde cevap vermiştir.⁷³ İmam Malik'den gelen bu rivayet müçtehidlerin kabri şerife karşı ne kadar edebli olduklarına dair bir göstergedir.

Sonuç

Hz. Peygamber'in Kabr-i Şerifini ziyaret etmeyi teşvik eden pek çok rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerdeki teşvik ve mükafattan dolayı da bir çok âlim ziyaretin gerekliliği üzerinde durmuş, hatta vacip hükmü verenler olmuştur.

Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret konusundaki rivayetler birbirini destekleyerek sahih veya hasen seviyesine yükselmekte, rivayetlerde Kabr-i Şerifi ziyaretin önemi ve fazileti açıkça ortaya konmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatta iken Cennetü'l-Mualla ve Cennetü'l-Bakî'yi ziyaret etmesi ve duada bulunması da kabir ziyaretlerinin önemini

⁶⁶ Bu eserlerin meşhurlarından ikisi İbn Hacer el-Mekki'nin, "El-Cevberü'l-Munzam" adlı eseri ile Sübkî'nin, "Şifâu's-Sekâm fî Ziyâreti Hayri'l-Enam" adlı çalışmasıdır. Konuyla ilgili geniş bilgi ve konu hadislerinin tahriçleri ve tartışmalar için bu kitaplara bakılabilir.

⁶⁷ Haydar, Hatiboğlu, *Sünen-i İbn-i Mace Tercemesi ve Şerhi*, IV, 228, Kahraman Yayınları, 1982, İstanbul.

⁶⁸ Tahânevî bu kitabın nadir ve kıymetli kitablardan olduğunu ve daha önce bu konuda onun gibi bir kitabın telif edilmediğini bildirmektedir. Bkz: Tahânevî, *F'âu's-Sünen*, X, 510.

⁶⁹ Hucurat 49/20

⁷⁰ Hucurat 49/3

⁷¹ Hucurat 49/4

⁷² Nisa 4/64.

⁷³ Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, V, 72; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Sîfa*, II, 70; Tahânevî, bu rivayeti Kadı İyaz'ın aynı zamanda İmam Malik'in râvilerinden biri olan İbn Humejd'den ceyyid bir senedle rivayet ettiğini söylemektedir. Tahânevî, *a.g.e.*, 506.

ortaya koymakta olup kabri şerifi ziyaretin efdaliyet ve vücûbiyeti açıkça günyüzüne çıkmaktadır.

Bibliyografya

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ânî, (211/827), *el-Musannef*, tahkik: Habibü'r-Rahman A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982, Beyrut.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî, (241/855), *el-Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984, Beyrut.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, (1014/1606), *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Abhârî'l-Mevzûa*, tahkik, ta'lik ve şerh: Muhammed b. Lütî es-Sabbağ, el-Mektebetü'l-İslâmî, II. Baskı, 1406/1986, Beyrut.
- ....., *Şerhu's-Şifa*, t.y, y.y.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, (855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sabihî'l-Buhârî*, Dâru't-Tabâati'l-Âmire, t.y, y.y.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Fikr, t.y, Beyrut.
- ....., *Şuabü'l-İman*, I. Baskı, tahkik ve tahric: Abdülalî Abdülhamîd Hâsir, Mektebetü'r-Reşid, 1423/2003, Riyad.
- Bûsirî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail (840/1436), *İthâfju'l-Hyretü'l-Mehere bi-Zevâ'idü'l-Mesanidi'l-Aşere*, tahkik: Heyet, Dâru'l-Vatan, I. Baskı, 1999/1420, Riyad.
- CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınları, t.y, İstanbul.
- Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed b. İyaz, (1360/1941), *el-Fıkah ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa*, Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, 1970, Mısır.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, (385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, tahkik: Seyyid Abdullah, Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Dâru'l-Mehâsin, 1386/1966, y.y.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, (255/868), *Sünen-i Dârimî*, tahkik ve ta'lik: Mustafa Dîb el-Bağâ, Dâru'l-Kalem, 1412/1991, Dîmeşk.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, (275/889), *Sünenü Ebû Dâvûd*, şerh ve tahkik: Abdulkâdir Abdu'l-Hayr, Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, 1999/1420, Kahire.
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas, (272/885), *Abhâru Mekke fi Kadîmi'd-Debr ve Hadîsib*, tah: Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, II. Baskı, Dâru'l-Hıdr, 1414/1994, Beyrut.
- Hafâcî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer, (1069/1659), *Nesimü'r-Riyad fi Şerhi Şifai'l-Kâdi İyaz*, t.y, y.y.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed, (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sabihayn*, Da'ru'l-Ma'rife, 1411/1990, Beyrut.
- HATİBOĞLU, Haydar, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, 1982, İstanbul.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, (807/1405), *Mecmâü'z-Zevâid ve Menbâü'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1402/1981, y.y.

- .....*Keşfü'l-Estâr*, tahkik: Habiburrahman A'zamî, I. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, 1399/1979, Beyrut.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed b. Ali, *Lisanü'l-Mîzân*, tah: Adil ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995, Beyrut.
- ....., *el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, I. Baskı, Dâru'l-Âsime, tah: Sa'd b. Nâsır eş-Şesrî, 1419/1998, Riyad.
- ....., *Fethu'l-Bârî Şerhu Sabîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Mâriفة, t.y, Beyrut.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed, (974/1567), *Kitâbü'l-Cevherü'l-Munazzam fî Ziyâreti'l-Kabri's-Şerîfi'n-Nebevî'l-Mükerrrem*, tahkik: Muhammed Zeynühum ve Muhammed Azib, I. Baskı, Mektebetü Medbûli, 2000, Kâhire.
- ....., *Tuhfetü'z-Züvâr ila Kabri'n-Nebiyi'l-Muhtar*, tahkik: es-Seyyid Ebû Ömer, Darü's-Sahabe li't-Türâs, 1412/1992, Tanta.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, (354/965), *Kitâbü's-Sikat*, I. Baskı, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfeti, (Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye), 1400/1980, Haydarâbad.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî, (620/1223), *el-Muğnî*, I. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1404/1984, Beyrut.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki, (1252/1836), *Reddü'l-Muhtar ala Dürril-Muhtar*, t.y, y.y.
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, (365/976), *el-Kamil fî Duafâi'r-Ricâl*, tah: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, 1409/1988, Beyrut.
- İbn Balaban, Ebu'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, (739/1339), *Sabîhu İbn Hibban bi Tertîbi İbn Balaban*, tahkik, tahric ve ta'lik, Şuayb Arnaut, II. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, Beyrut.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî, (354/965), *Kitâbü'l-Mecrubîn Mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafâi ve'l-Metrukîn*, tahkik: Mahmud İbrahim Zâyd, Dâru'l-Bâz, t.y, Mekke.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvîni, (273/887), *Sünenü İbn Mace*, Dâru'l-Ma'rife, 1416/1995, Beyrut.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, (728/1328), *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebevîyye*, tahkik: Muhammed Reşad Salim, II. Baskı, Mektebetü İbn Teymiyye, 1409/1989, Kahire.
- ....., *Mes'eletü fî'l-Murâbitati bi's-Suğûri Efdalü Emi'l-Müccâvere bi Mekkeke Şerrefehü Allahu Teâlâ*, tahkik ve ta'lik: Ebû Muhammed Eşref b. Abdü'l-Maksud, Mektebetü Edvâr's-Selef, 1422/2002, Riyad.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, (597/1201), *Kitâbü'l-Mevzûat mine'l-Ehâdîsi'l-Merfûat*, tahkik ve ta'lik: Nureddin Boyacılar, Mektebetü Edvâr's-Selef, 1418/1997, Riyad.
- İbnü'l-Hümmam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, (861/1457), *Fethü'l-Kadîr*, Dâru's-Sadr, 1315/1897, Beyrut.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdî's-Sârî li-Şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-Meymeniyye, 1891, Bulak.

- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhey b. Muhammed, *er-Ref' ve't-Tekmil, fi'l-Cerb ve't-Ta'dil*, tah: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1408/1987, Halep.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, *el-Muvattâ*, Çağrı Yayınları, 1410/1989, İstanbul.
- Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud, (683/1284), *el-İbtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, talik: Mahmud Ebu Dakika, III. Baskı, Dâru'l-Marife, 1395/1975, Beyrut.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali, (1031/1622), *Feyzül-Kadîr Şerhi'l-Câmi's-Sagîr*, Dârü'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî, (656/1258), *et-Terğîb ve't-Terhîb*, ta'lik: Mustafa Muhammed Ammâra, Dârü'l-Fikr, t.y, Beyrut.
- NAİM Ahmed, (1352/1934), *Sahibi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Başbakanlık Basımevi, 1981, Ankara.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, (303/915), *Sünenü'n-Nesâî (Mücteba)*, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nûri, (676/1277), *el-Mecmû' Şerhi'l-Mübezzeb*, Dârü'l-Fikr, t.y, y.y.
- Said er-Rufâî, Salih b. Hamid, *el-Ehâdîsü'l-Vâride fi Fezâilil-Medîne*, Dâru'l-Hudayrî, t.y, y.y.
- Semhûdî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed, (911/1506), *Vefâ'ü'l-Vefâ bi Abbâri Dâri'l-Mustafa*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), 1374/1955, Beyrut.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr , (911/1505), *el-Leali'l-Masniâ fi Ehâdîsi'l-Mevzûa*, Dârü'l-Ma'rife, t.y, Beyrut.
- ....., *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, tahric: Muhammed Abdurrahim, Dârü'l-Fikr, 1415/1995, Beyrut.
- ....., *Câmi's-Sagîr*, (Feyzu'l-Kadir İçerisinde), Dârü'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.
- ....., *İnbâu'l-Ezkeiyâ bi Hayati'l-Enbiyâ*, tah: Saîd Muhammed Lehham, Âlemü'l-Kütüb, 1997/1417, Beyrut.
- Sübki, Ebu'l-Hasan Takıyyüddin Ali b. Abdilkafi b. Ali Ensari Hazreci Şafî, (756/1355), *Şifâi's-Sekam fi Ziyareti Hayri'l-Enâm*, tah: Hüseyin Muhammed Ali Şükri, I. Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1429/2008, Beyrut.
- ....., *es-Seyfî's-Sakâl fi'r-Red alâ İbn Zefîl*, I. Baskı, Matbaatü's-Saâde, 1356/1937, Mısır. Fotokopi nüshadır.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, (1250/1834), *el-Fevaidü'l-Mecmua fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa*, tahkik: Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammed, 1380/1960, Kahire.
- ....., *Neylül-Evtar Şerhi Münteka'l-Abbâr*, V, 180, Mustafa el-Bâbî el-halebî, 1971, Kâhire.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lehmî, (360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, tahkik ve tahric: Hamdi Abdül-Mecid es-Selefi, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut.
- ....., *el-Mu'cemü'l-Evsât*, tahkik: Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, 1415/1994, Riyad.

- Tahânevî, Zafer Ahmet el-Osman ve Eşref Ali, (1310/1394-1280/1362), *İ'lâü's-Sünen*, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, t.y, Pakistan.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Dâvûd b. Carud Fârisî, (204/819), *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî*, tahkik: Muhammed Hasan, Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, 1425/2004, Beyrut.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *el-Câmiü's-Sahib/Sünenü't-Tirmizî*, tah: Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdu'l-Bâki, İbrahim Atve, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, (322/934), *ed-Duaîü'l-Kebîr*, tahkik: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984, Beyrut.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1348), *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lebü Rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte*, tahkik: Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible ve Müesseseti Ulûmi'l-Kur'an, 1413/1992, Cidde.